

KB

Flora Batava

1800-1934

De wilde planten
van Nederland

Onder redactie van
Esther van Gelder
& Norbert Peeters

Woord vooraf

De KB is de nationale bibliotheek van Nederland en een bron van ontelbare verhalen. Al 225 jaar lang verzamelen we alles wat er in ons land geschreven en gelezen wordt, of dat nu op papier is of digitaal. En al 225 jaar zorgen we ervoor dat dit geschreven erfgoed bewaard en beschikbaar blijft voor alle Nederlanders. Want de nationale bibliotheekcollectie is ons geschreven geheugen. Het stelt ons in staat te herinneren, te begrijpen en te onderzoeken: hoe wij dachten, wat ons fascineerde of boos maakte, hoe wij droomden en manipuleerden, en hoe wij met woorden grip probeerden te krijgen op de wereld om ons heen.

Een bijzondere categorie in de nationale collectie vormen de werken over natuur. Van Constantijn Huygens' *Hofwijck* en de gedichten van De Tachtigers tot de publicatie van de recentste winnaar van de Jan Wolkers Prijs voor het beste natuurboek (én van de P.C. Hooftprijs), Tijs Goldschmidts *Wolven op het ruiterspad*. Van de zeemonsters in Maerlants middeleeuwse wereld en de prachtige natuurhistorische plaatwerken uit de Verlichting tot de website van Extinction Rebellion Nederland. En van de allereerste landbouwkundige verhandelingen tot de Nederlandse vertalingen van Rachel Carsons *Silent Spring* (1962) of *The Limits to Growth* van de Club van Rome (1972). Tezamen vormen zij een staalkaart van de steeds veranderende verhouding tussen mens en natuur.

Zou de nationale boekencollectie ons kunnen helpen in onze zoektocht naar een samenleving waar weer plek is voor planten en dieren? Het is een interessante hypothese in een tijd dat de Nederlandse natuur enorm onder druk staat door klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, habitatverkleining en stikstofdepositie. Onze bronnen stellen ons in ieder geval in staat ons te herinneren hoe het ooit was en te begrijpen hoe we hier zijn gekomen. Boeken als medicijn tegen 'natuuramnesie' (het fenomeen dat generaties steeds weer vergeten hoe het landschap verandert en daardoor steeds weer genoeg nemen met minder) en soortenblindheid (het onvermogen om planten en

dieren om ons heen te herkennen en daardoor te erkennen). Het is het proberen waard.

Ik ben daarom bijzonder verheugd met het nieuwste product van de jarenlange samenwerking tussen de KB en Uitgeverij Lannoo: na de eerdere facsimile's van natuurhistorische topstukken als de *Nederlandsche Vogelen* en de *Metamorphosis insectorum Surinamensium* is het nu de beurt aan de *Flora Batava*. Dit botanische meesterwerk verscheen tussen 1800 en 1934 in 28 delen. Redacteuren Esther van Gelder en Norbert Peeters noemen het de langstlopende liefdesverklaring aan de Nederlandse wilde flora, en dat is een treffend beeld. De 2240 met de hand gekleurde platen van planten, paddenstoelen, mossen en wieren behoren tot de mooiste botanische illustraties hier gemaakt. En de meer dan 2630 soortbeschrijvingen bieden een schat aan informatie over de historische verspreiding van deze planten en over de grotendeels verdwenen kennis hun gebruik als medicijn, voedsel, verfstof en veevoer. Talloze redacteuren, kunstenaars, uitgevers en plantenexperts werkten hier 134 jaar lang aan mee. Het werd tijd om dit topstuk voor een breder publiek beschikbaar te maken.

Het dikke boek dat nu voor u ligt geeft alle 2240 platen uit de *Flora Batava* verkleind weer. Een groep van plantenexperts heeft belangeloos meegewerkt aan het up-to-date brengen van de wetenschappelijke en Nederlandse soortnamen. Daarnaast zijn 100 iconische planten met hun oorspronkelijke platen en teksten groot afgebeeld. 65 plantenliefhebbers schreven daar, ieder vanuit hun eigen achtergrond, een nieuw verhaal bij. Ik ben hun, de redacteuren en Uitgeverij Lannoo dankbaar voor het huzarenstuk dat zij hebben verricht. Dankzij hun inspanningen ligt hier nu een prachtige, geactualiseerde heruitgave van 134 jaar plantenonderzoek die hopelijk een hoop mensen kan inspireren. Het is hun liefdesverklaring aan de Nederlandse natuur. Ik wens u veel lees- en kijkplezier!

— LILY KNIBBELER,
algemeen directeur KB, nationale bibliotheek

Inhoud

Dit boek bevat alle 2240 gekleurde platen van de *Flora Batava* in volgorde van hun verschijning tussen 1800 en 1934. Deze inhoudsopgave vermeldt enkel de nieuw geschreven teksten, met verwijzing naar de moderne paginering. De volledige lijst van afgebeelde planten is terug te vinden in de registers achteraan in dit boek.

Woord vooraf – Lily Knibbeler	5	Polderkrab	92
134 jaar <i>Flora Batava</i>: een inleiding – Esther van Gelder & Norbert Peeters	10	Krabbenscheer – Stef van Walsum	
Verantwoording van de facsimile-uitgave	36	Vergeten groente van de brakke grond	98
		Echt lepelblad – Tinde van Andel	
Kleuranalyse	42	Een Bataafse Boom-varen	104
Driekleurig viooltje – Anne Geene		Mannetjesvaren – Gerda van Uffelen	
Hartenpijn en pleisters	48	Blinde herders van de aarde	110
Madeliefje – Nele Odeur		Herderstasje – Nienke Beets	
Verborgen in het volle zicht	52	Kleine blauwe wolkjes rook	114
Rietorchis – Mark Meijrink		Blauwe zeedistel – Vera Mennens	
Zonder praal	56	Toverkol trompet	120
Muskuskruid – Marga Coesèl		Doornappel – Isabela Pombo Geertsma	
Een florissant bestaan buiten het bos	60	Kiekjes van kaasjeskruid	124
Pinksterbloem – Hans Van Dyck		Klein kaasjeskruid – Jessie Wei-Hsuan Chen	
Een prikkelende plant	64	Taraxacologie	128
Grote brandnetel – Nele Odeur		Paardenbloem – Karst Meijer	
Ik zie, ik zie... wat jij niet ziet	70	Een kwestie van smaak	132
Gewone margriet – Liesje Mommer		Jakobskruiskruid – José van Paassen	
Feniksgras	74	Beestenvoeder & zomerse fietstochten	136
Straatgras – Jelle Reumer		Vogelwikke – Esther van Gelder	
High worden met Friese blaadjes	78	Een edel karakter	142
Gele plomp – Marieke van Delft		Rond wintergroen – Marga Coesèl	
Vroeg- en laatbloeiende kers in de Lage Landen	86	Van wilde tot verstilde weit	146
Gewone vogelkers – Bart Nyssen		Wilde weit – Ton Denters	
		Akkervlam van weleer	150
		Bolderik – Joop Schaminée	
		Hoe een Brit eigenbladig Nederland veroverde	154
		Engels raaigras – Thomas Oudman	
		Belvédère voor wilde bijen	158
		Prachtklokje – Reinout Havinga	
		De pluimkraag van sloot en plas	166
		Riet – Marco Roos	
		Onontbeerlijk voor toekomstige inzichten	170
		Strandbiet – Anneke Groen	
		Experimenteren met troostrijk geel	176
		Wilde narcis – Jessie Wei-Hsuan Chen	

**Het gif van een lichtvoetige
schoonheid**

Waterscheerling – Kester Freriks

Stekelige stadsoase

Speerdistel – Nienke Beets

De korenrozen van Monet

Grote klapproos – Kester Freriks

Gruwelijke wreedheid?

Groot blaasjeskruid – Marga Coesèl

De geur van slootjespringen

Gewone engelwortel – Merle Bergers

Het wonder der vruchtbaarheid

Rode klaver – Caspar Janssen

Door de eeuwen heen

Waterlobelia – Sylvia van Zanen

Oever-vel

Gele lis – Amber Veel

Model voor urbane evolutie

Witte klaver – Menno Schilthuisen

Een mediterrane stinzenkoningin

Bostulp – Anastasia Stefanaki

Was getekend... Anton Weiss

Witte dovenetel – Anneke Groen

Honderdduizenden kilometers heg

Eenstijlige meidoorn – Sylvia van Zanen

Een levende geschiedenis

Heermoes – Roderick Bouman

De duizendpoot onder de varens

Gewone eikvaren – Gerda van Uffelen

De kleur van grasboter

Scherpe boterbloem – Baudewijn Odé

Palmen voor kleine maagden

Kleine maagdenpalm – Liesbeth Missel

Wie het kleine niet eert...

Vroegeling – Marco Roos

Kleverige proefjesfascinatie

Ronde zonnedauw – Harold Timans

Een wondermiddel

Sint-Janskruid – Nicoline van der Sijts

**Lastig onkruid?
Nee, eerbiedwaardige oerplant**

Zwaluwtong – Corrie Bakels

180

188

196

202

206

212

216

220

232

236

242

246

250

262

272

276

280

292

302

312

Bloeddorstige spaghetti

Klein warkruid – Rogier van Vugt

Veevoer of erekrans?

Struikhei – Klaas van Berkel

Brief aan breed watervlies

Zeesla – Miek Zwamborn

Beuktarwe voor armelui en vee

Boekweit – Floor Haalboom

**Van kerstversiering
tot klimaatindicator**

Hulst – Pieter Baas

**Wanneer 'volkomenheid' een bron
van verwarring wordt**

Bosveldkers – Ivan Hoste

Signaalkleur geel

Groot dooiermos – Laurens Sparrius

**Dobbelbloembekers en
de Goudse 'tulpenslacht'**

Wilde kievitsbloem – Liesbeth Missel

**Een onopvallende
overlevingskunstenaar**

Akkergeelster – Benno te Linde

318

324

332

336

340

344

352

358

368

Botanisch researchewerk Zandwolfsmelk – Ton Denters	374
De echte dr. mos Glanzend etagemos – José van Paassen	380
Een zwam als een zonbeschutsel Grote parasolzwam – Anneke van der Putte	384
Een gras aan de tand voelen Tandjesgras – Gerard Oostermeijer	398
Stijlbloempjes Egelantier – Nicoline van der Sijs	414
Holland als mosheuvel Veenmos – Norbert Peeters	422
Vergeten groente of sprookjesplant? Zwartblauwe rapunzel – Ruud Beringen	426
Onbekend maakt onbemind onder de waterspiegel Vertakte zoetwaterspons – Nicole de Voogd	444
Een Canadees in de Utrechtse grachten Brede waterpest – Norbert Peeters	454
Leven van ondergrondse schimmelnetswerken Stofzaad – Vincent Merckx	462
De zwakheid der halmen Pilzegge – José van Paassen	466
Een lokaal duindiner Bitterkruidbremraap – Rogier van Vugt	476

Gevangen in schoonheid Donzige klit – Leni Duistermaat	484
Getuige van een rijk verleden Gevlekte aronskelk – Sylvia van Zanen	496
Eerste boom na de ijstijd Jeneverbes – Corrie Bakels	500
Een bestuivingstacticus Veldgentiaan – Gerard Oostermeijer	504
Een herinnering aan het Beekbergerwoud Bruin cypergras – Klaas van Berkel	508
Wisseling van de waard Meidoornroest – Erik Slootweg	514
De zwarte populier leeft voort in onze Canadese Zwarte populier – Bart Nyssen	522
Op weg naar een nieuwe soort Brede wespenorchis – Barbara Gravendeel	530
Javaanse vulkaanzwam Gekraagde aardster – Hans Adema	534
Bleek, maar verre van flets Bleke zegge – Erik Simons	542
Een weiland als ingewikkelde mierenhoop Grote pimpernel – Hans Van Dyck	546
Wilde groente met de zegen van een dominee Rapunzelklokje – Eddy Weeda	550
Schors-hand Zomereik – Amber Veel	568

Aan de voet van de hemelpoort 572
Roggelelie – Joop Schaminée

Zorgenkindjes van de *Flora Batava* 586
Rood knikmos – Eddy Weeda

Een onrustige wereldreiziger 616
Gehoornde klaverzuring – Ivan Hoste

Namenwirwar 632
Winterlinde – Rinny E. Kooi

De man en zijn plant 644
Grote teunisbloem – Alexander Reeuwijk

Een wonderbaarlijk sterretje 658
Zevenster – Eddy Weeda

Van concurrent tot bondgenoot 664
Aarddistel – Jeroen Bos

Kroosloten in kikkerland 674
Eendenkroos – Leni Duistermaat

Novum of een foutje? 692
Paarse toorts – Marieke van Delft

Verfijnde verschijning 708
Kranskarwij – Sheila Luijten

Een opvallend kleinood 720
Dwergbloem – Gerard Oostermeijer

Zeldzaamheid in het duinzand 726
Liggende bergvlas – Esmée Winkel

Druidenloof 744

Maretak – Isabela Pombo Geertsma

Het rode krenge 764

Rouge humusbraam – Abraham van de Beek

Beeldschone zelfbestuiver 770

Bijenorchis – Esmée Winkel

De paddenstoelen van mejuffrouw Cool 818

Grijze buisjeszwam – Esther van Gelder

Op de rand van de afgrond 864

Berggamber – Nils van Rooijen

Een onbetamelijke paddenstoel 872

Duinstinkzwam – Anneke van der Putte

Literatuurlijst 874

Register huidige wetenschappelijke namen 885

Register huidige Nederlandse namen 898

Auteursbiografieën 909

134 jaar *Flora Batava*: een inleiding

Bezien vanuit ons vluchtige leven oogt het ons omgevende groen standvastig. Natuurlijk zijn we ook bekend met plantaardige vormen van vergankelijkheid en fragiliteit. Van broze bloesem en verwelkende bloemen, tot de massale bladval in de herfst en de talloze tere zaailingen, in de kiem gesmoord of in de knop geknakt. Toch bieden planten verankering in een veranderende wereld, met name de eeuwenoude hagen en bomen vormen een blijvende verbintenis met het verleden. Ook planten op papier bieden een dergelijke verbintenis, zeker in een werk als de *Flora Batava*. Haar binnenwerk bevat portretten van maar liefst 2632 soorten wilde flora van Nederlandse bodem. De voltooiing van een dergelijk monument vergde een standvastigheid welke die van het plantenleven bijna evenaart. In 1800 verscheen de eerste aflevering, met daarin een illustratie en beschrijving van de gewone ereprijs (deel I, plaat 1). Pas in 1934 kwam de alleraatste, 461^e aflevering uit, die werd besloten met de duinstinkzwam (XXVIII, 2240). Net als de bouw van een middeleeuwse kathedraal was de vlijt en toewijding van meerdere generaties devote plantenvrienden nodig om de bouw tot een goed einde te brengen

Aan het einde besloeg de reeks een fikse boekenplank: 28 delen, met 2240 paginagrote, (hand) gekleurde platen en ruim 5000 pagina's tekst. Gedurende die 134 jaar waren tientallen redacteurs, vertalers, tekenaars, graveurs en inkleuders, en maar liefst vier uitgeverhuizen betrokken bij de publicatie. Zij werden bijgestaan door evenzoveel, vaak met naam genoemde, planteliefhebbers uit het hele land, die hun expertise en waarnemingen met graagte deelden. Bovendien kende de *Flora Batava* een bijzondere consistentie. Het werk verscheen steeds in twee verschillende formaten: een octavo uitgave met kleinere tekstpagina's en gekleurde platen à vier stuivers de plaat; en een grote kwarto uitgave met ruimer gezette tekst en luxueuzere ingekleurde illustraties à acht stuivers de plaat (vergelijk II, 154). Een plantbeschrijving bestond steeds uit een paginagrote, gekleurde illustratie en een tekstlemma in

het Nederlands en Frans. In eerste instantie waren dat met de hand gekleurde kopergravures en etsen, daarna lithografieën en in de laatste drie delen is er sprake van kleurendruk.

Tegenwoordig prijken de achtentwintig gebonden delen in vele bibliotheken en wetenschappelijke instellingen, en de afbeeldingen behoren tot de mooiste botanische illustraties die in Nederland gemaakt zijn. Al verbeeldt zelfs een monumentale reeks als de *Flora Batava* uiteindelijk slechts een momentopname. In zekere zin is de floristische kathedraal nooit voltooid. De laatste redacteur Wilhelm Jan Lütjeharms (1907-1983) breid er simpelweg een eind aan. Hij snapt dat de Nederlandse flora een fluïdum is en geen statisch bouwwerk waarbij het mogelijk is om een laatste steen te leggen. Maar er is wel een eerste steen.

Een pril begin

Bataafse Republiek, 7 april 1798: uitgeverij J.C. Sepp en Zoon plaatst een korte advertentie voor een nieuwe publicatie in de *Oprechte Haarlemse Courant*: 'Een Nederlandsch plantenwerk onder de tytel: FLORA BATAVA, behelzende eene Afbeelding en beschryving van alle in ons Vaderland of

Beschrijving van de doornappel (II, 154) in een octavo-editie van de *Flora Batava*, met krap afgesneden plaat en nauwer gezette tekst. Special Collections, Wageningen University & Research - Library.

de Bataafsche Republiek zich bevindende planten en kruyden'. Kortom, een vooraankondiging van een geïllustreerd overzichtswerk van alle in Nederland voorkomende planten. Maar laten we beginnen met de vraag: wat is een flora?

Wat is een flora?

Het woord 'flora' roept wellicht al de nodige vragen op. Om te beginnen is de flora iets anders dan de vegetatie van een gebied. Een plek kan rijk zijn aan vegetatie en toch arm aan flora en andersom. Vegetatie wijst op de daadwerkelijke begroeiing waar je doorheen kunt lopen of waden, oftewel het totaal aan biomassa van de verschillende planten in een gebied. Zij is het onderzoeksonderwerp van de vegetatiekunde. Een flora daarentegen is de verzameling van het aantal soorten in een bepaald gebied. En het onderzoeksonderwerp van de floristiek of plantengeografie.

Een flora kan al beginnen met een eenvoudige soortenlijst van een duidelijk omschreven regio. Maar dat wil nog niet zeggen dat een dergelijke lijst met recht de titel 'flora' mag voeren. Volgens C.A.J.A. Oudemans, botanicus en schrijver van de driedelige *Flora van Nederland* (1859-1862), kun je pas spreken van een echte 'flora' als een natuuronderzoeker binnen bepaalde grenzen alle soorten stelselmatig samenvoegt, nauwkeurig beschrijft en voorziet van opmerkingen over de bloeitijd, levensduur, groeiplaats en andere wetenswaardigheden. Welnu, aan die welomschreven eisen voldoet de *Flora Batava*.

Vervolgens is de vraag welke soorten er eigenlijk onder de flora van een gebied vallen. Vanwege de connotatie met bloemen denkt u misschien al gauw aan een verzameling bloemplanten. En dat is niet zo vergezocht. De eerdergenoemde Lütjeharms stopt de *Flora Batava* omdat 'bijna alle Nederlandsche Phanerogamae' zijn afgebeeld. Phanerogamen is een wat archaische benaming voor zaadplanten met zichtbare geslachtsorganen, zoals bloemen of kegels. Maar een flora omvat ook 'Cryptogamae'; planten met verborgen geslachtsorganen, oftewel die in het geheim huwen (uit het Griekse *cryptos* en *gamos*). Hieronder vallen bijvoorbeeld wat we heden ten dage sporenplanten noemen, zoals varens, wolfsklauwen en mossen.

Vroeger was de groep cryptogamen, of 'geheimtelende' planten, echter nog veel groter.

Zij werd opgedeeld in de groene en niet-groene planten. Onder de laatste categorie vielen, naast de bladgroenloze parasitaire planten, ook paddenstoelen en korstmossen. Daarom bevat de *Flora Batava*, zeker in de latere delen, prachtige platen van bijna 600 soorten paddenstoelen. Inmiddels is bekend dat schimmels taxonomisch gezien hun eigen rijk vormen (en nauwer verwant zijn aan dieren dan aan planten). Maar in *Het Paddenstoelenboekje* (1913) van Catharina Cool en Hendrik van der Lek valt nog te lezen: 'm.i. staat het wel volkomen vast, dat paddenstoelen plantaardige organismen zijn, zij 't ook van een bijzonderen aard.' Kortom, sinds de publicatie van de *Flora Batava* is de betekenis van het woord 'flora' drastisch veranderd. Wees dus niet verbaasd als u tijdens het bladeren, naast paddenstoelen, ook bruinwieren, zoetwateralgen, plantenziektes en zelfs een verdwaalde spons aantreft.

Tot slot: een flora is tegenwoordig geen verzameling van *alle* plantensoorten in een gebied. Wat de mens zelf heeft uitgezaaid of aangeplant wordt doorgaans niet meegerekend. Een flora richt zich louter op de wilde en verwilderde soorten. Dat wil zeggen, alle planten die volledig op eigen kracht een standplaats innemen in een landschap en zich succesvol voortplanten. Hier kunnen soorten tussen schuilen die bewust zijn ingevoerd. Denk bijvoorbeeld aan zogeheten tuinvlieders: nuts- en siergewassen die op eigen kracht de perken te buiten gaan. Andere nieuwkomers verwilderen omdat er ongezien zaden, knollen of wortelstokken meereizen met mensen. Ook de *Flora Batava* tracht alleen wilde en verwilderde 'inlandsche' planten op te nemen, zoals we nog zullen zien. Om die reden draagt deze heruitgave van de *Flora Batava* de ondertitel: de wilde planten van Nederland (en dus niet 'de inheemse planten').

Vaderlandse flora

In zekere zin is de ruimtelijke afbakening van een flora een kwestie van willekeur. Desgewenst zou je een flora van je eigen achtertuin of balkon kunnen schrijven. Zo begon de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau ooit aan de *Flora Petrusinsularis*, over een klein, onbewoond eilandje genaamd St. Pierre in het Zwitserse Bielermeer. Of neem de *Flora of the Colosseum of Rome* (1855) van de Britse botanicus Richard Deakin, die als afbakening de ruïnes van het romeinse amfitheater

koos. Toch bestrijken flora's doorgaans regio's, landen of zelfs werelddelen. Bij de *Flora Batava* is gekozen voor de landsgrenzen. Al klinkt de naam 'Batava' tegenwoordig wat archaïsch in de oren, en met een goede reden. De reeks begint namelijk in 1800, vóór de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden, als er even sprake is van de 'Bataafsche Republiek', een vazalstaat van Frankrijk. Rond die tijd verschijnen in verschillende landen monografieën over inheemse insecten, vogels, schelpen, zoogdieren en dus ook flora. In dit verband citeert boekhistoricus Marieke van Delft, in het enige artikel dat ooit over de *Flora Batava* verscheen, een recensent in de *Algemene konst- en letterbode* (1801):

Bekend is het, hoe zeer, sedert enen geruimen tyd, verscheidene andere Natien, gelyk de Engelschen, Franschen, Duitschers, Denen en zelfs Russen, met elkanderen wedyverden, met pragtige uitgaven van Inlandsche Kruidboeken, of Afbeeldingen en Beschryvingen van zulke Planten, als elks land van zelve, zonder behulp van menschelyke konst of arbeid, voortbrengt en oplevert.

In de Bataafse Republiek, evenals in de buurlanden, begint men de wilde flora als een zaak van vaderlandse trots te beschouwen, en natiestaten beginnen ook op het gebied van botanie tegen elkaar op te bieden.

De *Flora Batava* is trouwens niet de eerste aanzet tot een vaderlandse flora. Al begint de tra-

David de Gorter en zijn *Flora VII provinciarum Belgii foederati indigena* (1781). Collectie KB Nationale Bibliotheek, Den Haag, KW 585 E 7.

ditie in ons land niet bij lands- maar bij streekflora's. In Gelderland, om precies te zijn, met het verschijnen van de *Flora Gelro-Zutphanica* (1745) van David de Gorter, botanicus en hoogleraar te Harderwijk. Gevolgd door David Meese, hortulanus van de botanische tuin te Franeker. Van zijn hand verscheen de *Flora Frisica* (1760). In de eerste helft van de negentiende eeuw verschijnen nog meer regionale flora's van onder meer Leiden, Utrecht, 's-Hertogenbosch en Kampen.

Uiteindelijk is het de eerdergenoemde De Gorter die zich waagt aan een landsflora, met de titel *Flora VII provinciarum Belgii foederati indigena* (1781). Maar volgens de botanicus en latere *Flora Batava*-redacteur Herman Christiaan van Hall (1801-1874) mag De Gorters poging niet doorgaan voor de eerste 'Flora van ons vaderland'. Daarvoor bevatte zijn werk te veel lacunes. In 1825 publiceert Van Hall zijn eigen poging, onder de titel *Flora Belgii septentrionalis* of *Flora van Noord-Nederland*. De beide heren zijn niet de enige botanici die werken aan een vaderlandse flora. Neem bijvoorbeeld Steven Jan van Geuns en zijn *Verhandeling over de Inlandsche Lantgewassen* (1789), baron Jan Lodewijk Willem de Geer van Jutphaas en zijn *Plantarum Belgii Confoederati spicilegium alterum* (1814) en Herman Schuurmans Stekhoven en zijn *Kruidkundig handboek* (1815). Maar waar het al deze regionale en landelijke pogingen aan ontbrak was afbeeldingen. Dat veranderde met de *Flora Batava*.

Ondanks deze publicaties was interesse voor de regionale of nationale flora, zelfs onder botanici, verre van vanzelfsprekend. Zo blijkt uit de inleiding van het prijswinnende en eerdergenoemde *Verhandeling over de Inlandsche Lantgewassen* van Steven Jan van Geuns. Volgens deze Groningse arts en studiegenoot van Alexander von Humboldt hebben Nederlandse botanici 'inlandsche lantgewassen' links laten liggen. Nederlanders stonden bekend om het 'kweken van uitlandsche bloemen en vreemde gewassen' maar hadden geen oog voor 'plantgewassen welke natuurlijk in ons vaderland groeien'. Van Geuns citeert hierbij uit de *Fundamenta Botanica* (1736) van de Zweedse botanicus en taxonoom Carolus Linnaeus: 'Ik weet niet, wat myn landslieden betoverd heeft, dat zij zich zoo geheel en al met vreemde planten bezig houden, terwijl zy die

Gravure met exotische planten in Albertus Seba, *Thesaurus*, deel 1 plaat XIX. Collectie KB Nationale Bibliotheek, Den Haag, KW 394 B 26.

genen, welke zy daaglyks met voeten treden, geheel verwaarlozen.’

Linnaeus slaat de spijker op de kop. Nederlandse natuurgeleerden, verzamelaars en kwekers waren vooral geïnteresseerd in de natuur van overzee. Eeuwenlang hadden zij zich welhaast blindgestaard op de zeldzaamheden die via de handels- en oorlogsschepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) arriveerden. Ook plantenliefhebbers hadden een hebbelijkheid voor schoonheden en rariteiten uit verre oorden. Dit had een grote bloei teweeg teweeggebracht in de tuinkunst, bloemstillevenen en botanische prachtwerken. Maar kennis van de lokale plantenwereld, ja zelfs van de hele Nederlandse natuur, was ver achtergebleven.

Van Geuns beklagt zich erover dat de binnenlandse wilde flora werd beschouwd als het onbeduidendste onderwerp, met als gevolg dat het medische en economische potentieel van inheemse planten onbenut bleef. Tegelijkertijd zag hij dat er verandering op til was. Nederland kende steeds meer ‘vaderland-lievende mannen’ die naar voorbeeld van de Fransen en Duitsers zich in alle haast en ernst wilden toeleggen op de ‘nasporing der schatten van hun eigen vaderland’. Plantenliefhebbers met patriottistische gevoelens waren ervan overtuigd dat de flora van de

Bataafse Republiek net zoveel schatten zou herbergen als die van hun grote buurlanden. Eigenlijk is Van Geuns’ oproep een poging om de universele verzameldrang van de Verlichting nationaal en ‘tot nut van het algemeen’ aan te wenden. Boekhandelaar Sepp rook zijn kans.

Uitgeverij J.C. Sepp en Zoon

Eind achttiende eeuw was Jan Christiaan Sepp (1739-1811) de meest productieve uitgever van natuurhistorische prachtwerken. Hij was door zijn vader Christiaan Sepp (1700-1775) opgeleid tot graveur, met een specialisatie in cartografie en wetenschappelijke boekillustraties. Vader Sepp was tevens gegrepen door de natuurstudie. In zijn vrije tijd trok hij er met zijn zoon op uit en leerde hem rupsen en vlinders te verzamelen en na te tekenen. In 1764 trad Jan Christiaan Sepp toe tot het Amsterdamse boekverkoopersgilde om uitgever te worden, zodat hij hun werk kon uitgeven. Dertig jaar later had uitgeverij J.C. Sepp tientallen titels op haar naam staan, meestal geïllustreerd met handgekleurde koperplaten van hoge kwaliteit. Daaronder waren een aantal fraaie Nederlandse edities van Duitse natuuratlassen, zoals *Uitgezochte planten* (1769-1773), een vertaling van de *Plantae selectae* van de Neurenbergse arts Christoph Jakob Trew met 100 platen van zeldzame planten, en J.M. Seligmans

Witte waterlelie in *Artsenijgewassen*, deel 1 (Amsterdam: J.C. Sepp, 1797). Collectie KB Nationale Bibliotheek, Den Haag, KW 300 F 50.

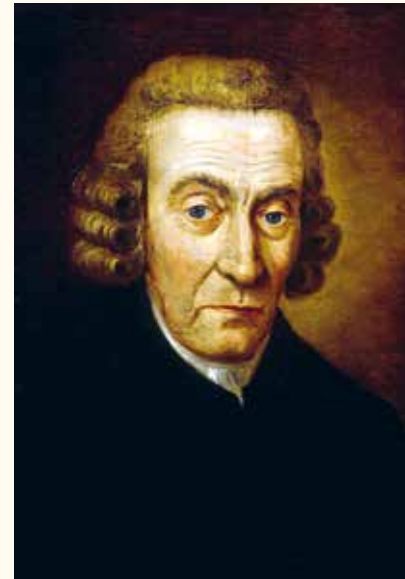
Magnolia in Trew, *Uitgezochte planten* (Amsterdam: J.C. Sepp, 1769). Collectie Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam.

Verzameling van uitlandsche en zeldzaame vogelen (1772-1781), met 473 handgekleurde gravures van exotische vogels.

Deze – en vele andere – luxueus uitgevoerde boeken, op royaal formaat, vonden gretig aftrek onder de gegoede burgers die gecharmeerd waren van zeldzame en exotische naturalia. Om deze kostbare uitgaves te financieren volgde Sepp een recente innovatie op de boekenmarkt: het publiceren in losse afleveringen. Lezers konden intekenen op een publicatie en kregen vervolgens periodiek een aflevering toegestuurd, bestaande uit enkele platen en de bijhorende beschrijvingen. Tezamen met een titelpagina en inhoudsopgave konden ze die naderhand laten inbinden tot boekdelen. Om zijn publicaties onder de aandacht te brengen en nieuwe kopers te trekken, maakte Sepp op strategische wijze gebruik van nieuwe middelen als krantenadvertenties en prospectussen.

Maar het meeste aanzien verwierf Sepp met twee publicaties die hij samen met zijn vader initieerde. Allereerst *Nederlandsche insecten* (1762-

1927), waarin zij de volledige levenscyclus van dag- en nachtvlinders vastlegden in gedetailleerde platen en bijhorende beschrijvingen. Alle afbeeldingen en beschrijvingen waren gebaseerd op hun eigen onderzoek in de omgeving van Amsterdam en in hun insecten-‘kwekerij’ op zolder. De tweede publicatie schreef Sepp samen met Cornelis Nozeman, en was getiteld *Nederlandsche vogelen* (1770-1829). Dit was een vijfdeelige uitgave waarin meer dan 220 vogelsoorten op ware grootte werden afgebeeld. Beide series bleken enorm succesvol en worden ook nu nog beschouwd als mijlpalen in de studie van de Nederlandse natuur. Ze waren volledig geënt op Sepps succesformule: werken in het Nederlands, geschreven voor een niet-academisch publiek, en geïllustreerd met gekleurde, schitterend uitgevoerde gravures. Het grote verschil met de eerdergenoemde publicaties was dat deze twee werken volledig gebaseerd waren op de studie van de (avi) fauna uit de eigen omgeving. Nog nooit was de nationale natuur op zo’n manier in beeld gebracht. Natuurlijkhebbers smulden ervan.

Sepps andere monumentale uitgaven over de nationale natuur: *Nederlandsche insecten* (1762-1925) en *Nederlandsche vogelen* (1770-1829). Collectie KB Nationale Bibliotheek, Den Haag, KW 1047 B 10 en KW 555 E 5 [1].

Graveur en uitgever Jan Christiaan Sepp. Collectie Rijksmuseum Boerhaave.

Met deze twee klappers in het achterhoofd begon Sepp rond 1797 te dromen van een nieuwe nationale natuurstudie. Toen zijn nieuwste uitgave, *Afbeeldingen der artseny-gewassen* (1796-1803), een vertaling van een Duits werk over medicinale planten, wederom een succes werd (er tekenden meer dan 400 mensen in), wist hij het zeker: de tijd was rijp voor een Nederlandse flora, een geïllustreerd overzicht van alle planten in de Bataafse Republiek. Kort daarna verscheen ook de eerdergenoemde advertentie in de *Oprechte Haarlemsche Courant*. Maar pas in de zomer van 1800 waren de voorbereidingen gereed en drukte Sepp een prospectus, die in slechts één exemplaar is overgeleverd in de collectie van het Allard Pierson (erfgoedcollecties van de Universiteit van Amsterdam). In dit *Berigt wegens de uitgave van een [...] allernuttigst werk, onder den titul [sic] van Flora Batava* doet de uitgever, samen met een nog niet nader genoemde redacteur, het idee uit de doeken:

ons Plan betreft namelyk het beter doen kennen van de *Flora Batava*, dat is: van alle de Inlandsche Plantgewassen, welk zonder konst en voortkweeking van menschen, in de uitgestrektheid van ons geheel Gemeenebest, als van zelve groeijen, en alzo als natuurlyke Inboorlingen van ons Vaderland, aangemerkt mogen worden.

Sepp en de onbekende redacteur leggen vervolgens uit dat een dergelijke flora niet alleen heel aangenaam zou zijn, maar bovenal nuttig. Voor hen was de nationale natuur een bron van trots en welvaren.

Sepps prospectus was niet aan dovemansoren gericht: meer dan 230 personen tekenden in, voor in totaal 290 exemplaren. Een in onze ogen kleine oplage, maar blijkbaar voldoende om de publicatie rendabel te maken. Daaronder waren enkele leesgezelschappen en zo'n zestig boekverkopers die soms meerdere exemplaren inkochten. Maar vooral de staat zelf bleek een groot afnemer van de *Flora Batava*. In de intekenlijst, gepubliceerd in deel 1, staat vermeld dat de 'Raad van Binnenslandsche Zaaken' voor maar liefst 33 exemplaren intekende. Op voorspraak van de bewindslieden Johannes Goldberg en Jean Henri van Swinden (ook een beroemd wetenschapper in die tijd) had de regering namelijk besloten het monumentale werk aan bevriende binnen- en buitenlandse geleerde genootschappen te sturen. Zo kwam de *Flora Batava* ook in veel buitenlandse bibliotheken terecht.

Verder staan op de intekenlijst allerlei artsen, apothekers, predikanten, advocaten, hoogleraren, bestuurders en enkele edellieden uit het hele land. Onder hen bijvoorbeeld de natuurkundige Martinus van Marum, eerste directeur van het Teylers Museum en beheerder van een befaamde

FLORA BATAVA,

Afgebeeld door en van wegens

J. C. SEPP EN ZOON;

beschreven door

JAN KOPS.

Commisfaris van Landbouw, Lid van de Maatschappij
der Wetenschappen te Haarlem, en van het Zeeuwsche
Genootfchap der Wetenschappen te Vlifingen,
Lid Honorair van de Maatschappij tot bevoor-
dering van den Landbouw te Amsterdam.

I. DEEL.

TE AMSTERDAM BY
J. C. SEPP EN ZOON.

Veronica chamaedrys.

Deel I
1800

Gewone ereprijs — *Veronica chamaedrys* (1)

Menyanthes trifoliata

Waterdrieblad — *Menyanthes trifoliata* (2)

Anagallis arvensis

Roodguichelheil — *Anagallis arvensis* subsp. *arvensis* (3)

Lychnis Flos-cuculi

Echte koekoeksbloem — *Silene flos-cuculi* (4)

Viola tricolor.

V I O L A tricolor.

Driekleurige Viooltjes.

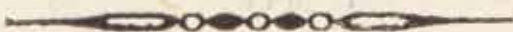
Gewoonlyk Viola tricolor, oudtyds Jacea, Herba of Flos trinitatis.

Hoogduitsch Dreyfarbiges Veilchen, Veil, Freisamkraut.

Engelsch Pansies or hearts-ease.

Nederduitsche Bynaamen Driekleurige violetten; wilde, ook kruipende Pensëen.

Bloeit Maart tot July. ☉

SYNGENESIA MONOGAMIA. ZAMENDEELLENDE EENWYVERY. (*)

Ord. Nat. LINN. XXIX. Campanaceæ.

GESLAGTS KENMERKEN. Calyx 5-phyllus, Kelk van 5 blaadjes. a. Corolla 5-petala, irregularis, postice cornuta, 5 blaadige, onregelmatige Bloemkrans, agteruit gehoord. b. Capsula supera, 3-valvis, 1 locularis, Zaaddoosje boven de Kelk. c, met 3 klepjes, en één hokje.

SOORTELYKE KENMERKEN. Caule triquetro, diffuso, met een driekantigen steel. d. zich wyd uitspreidende. Foliis oblongis, incis, langwerpige, ingesneeden Bladen. Stipulis pinnatifidis, de steunblaadjes als in vinnen gedeeld. e.

De steunblaadjes zyn doorgaans grooter dan de Bladen zelve. De stempel is klootsgewyze, hol, doorboord f. (vergroot.) Volgens eene opmerking van LINNÆUS is 'er naauwlyks eenige Plant, waarin het werk der Voortteeling, uit hoofde van den doorboorden stempel, zo duidlyk zichtbar is.

VERSCHEIDENHEDEN. 1. met witte en geele, 2. met bleekblauwe, paarse en geele Bloemen, 3. de verscheidenheid, die op de Koorn- en andere Akkers groeit. Deeze tot onderscheiding genoemd *viola bicolor arvensis*, tweekleurig *akkerviooltje*, en door sommigen voor een afzonderlyk soort gehouden, heeft een kantigen steel, eyronde-lancetvormige bladen met zaagjes; en bloembladen, die naauwlyks zo lang als de Kelk, en dikwyls korter zyn. Over het algemeen is dit forscher van gewas. — De onderscheiden en hoogkleurige viooltjes in de tuinen aangekweekt, genaamd *viola tricolor hortensis*, en het meest met de laatstgenoemde verscheidenheid overeenkomende, ondergaan alleen die veranderingen door cultuur.

GROEIPLAATSEN. Op hooge gronden en bouwlanden.

Op de meeste vlakke Duingronden † op de GOOISCHE Heide † aan den binnenweg tuschen HARDERWYK en HIERDEN †. — Omtrent BALK, WYKEL, HEERENVEEN en elders in de Wouden van het voorm. FRIESLAND, op WALCHEREN, en meer andere plaatsen.

Verscheidenheid 1 en 2 by de voorige. — Verscheid. 1 by UTRECHT op de bouwlanden †, ook in den HAARLEMMER Hout. — Versch. 3 alleen op beteelde gronden, en akkers.

EIGENSCHAP. De reuk zeer gering. De smaak slym- en lymaartig.

KRAGT. Min of meer braakverwekkende, buikzuiverende en pisdryvende. — Zedert eenige jaaren sterk aangepreezen door ECCARD tegen de Dauwwurm.

HUISHOUDELYK GEBRUIK. De Wortel geeft eene roode verw. (GUNNER) De Bloemen eene zachte groene (BULLIARD) en ook eene goede olyfaartige verw. (DAMBOURNEY) De Plant wordt gegeten door Hoornvee en Geiten, (REUSS) niet door Paarden en Schaapen; (LINN.) de Bloemen voor de Byen. (Sw. *Abh.*)

(*) ROTH in zyne *Flor. Germ.* en WILDENOW in zyne *Nieuwste Uitgaaften de Species Plant.* hebben het Geslagt der Viooltjes niet recht gebragt tot de 5de klasse die der vyfmannige Eénwyvige.

Kleuranalyse

Driekleurig viooltje — *Viola tricolor* (l, 10 – 1800)

Weliswaar ken ik het driekleurig viooltje van grasvelden en tuinen, maar ik wil graag weten om welke drie kleuren het eigenlijk gaat. Dat blijkt nog niet zo eenvoudig. Foto's op internet bieden geen uitsluitel en zelfs naslagwerken blijven opvallend vaag voor een zo stellig geformuleerde naam.

Al in 1554 schrijft Rembert Dodoens in zijn *Cruijdeboeck* over het driekleurig 'Penseen': 'van coluere elck bloemken drijerleye / ende meest aen die opperste bladeren bruyn violet peersch / aen dandere blauw oft geelachtich met swerte streepkens overtoghen / ende in dmiddel geel ende hayzachtich'. *Elseviers Bloemengids* schrijft: 'Bloem, 10-25 mm, violet met geel.' Eddy Weeda en Rein, Chiel en Taco Westra beschrijven in deel drie van de *Nederlandse Oecologische Flora* (1988) de kleur van deze soort als volgt: 'De typisch driekleurig bloeiende planten hebben diep paarsblauwe bovenste kroonbladen, lichter blauwe, aan de voet gele zijdelingse kroonbladen, en een geel onderste kroonblad met een witte rand. Daarnaast zijn dikwijls planten te vinden met bloemen, die overwegend blauw, wit of geel gekleurd zijn.' Wikipedia meldt: 'Meestal niet effen wit of paars. De twee rechtopstaande kroonbladen zijn meestal violet. De twee zijdelings naar achteren gebogen kroonbladen neigen wat meer naar blauw. Het onderste kroonblad is geel of wit gekleurd met een violet vlekje beneden, dat eindigt in een spoor dat met nectar is gevuld.' De 23ste druk van *Heukels' Flora* meldt: 'Bovenste kroonbladeren paars tot indigoblauw, de zijdelingse lila tot lichtblauw met gele voet en de onderste meestal gelig of met roomwitte rand. Bloem zelden geheel geel.' De *ANWB Bloemengids* schrijft: 'De naam Driekleurig viooltje heeft ze te danken aan de kleur van haar bloemen. Elke bloem heeft namelijk drie kleuren: paars, geel en wit.' Overigens wordt dit stukje geflankeerd door een foto van een viooltje dat geen wit bevat en is de beschrijving te vin-

den in de sectie paarse bloemen. Tot slot, de *Flora Batava*: '1. Met witte en geele, 2. Met bleekblauwe, paarse en geele Bloemen.'

Opgeteld zijn dat bijna tien mogelijke kleuren waar dit ogenschijnlijk makkelijk determineerbare plantje aan te herkennen valt: paars (violet), indigoblauw, geel, wit, lila, lichtblauw (bleekblauw), roomwit, gelig, blauw. Kortom, een heel kleurenpalet. Het geeft maar aan dat tussen de fenomenale wereld en de beschreven (of anderszijds vastgelegde) wereld een flinke discrepantie kan bestaan. Zeker als het over de natuur gaat.

Welke van de oneindige hoeveelheid kenmerken is essentieel voor een soort? Wat wil je dat iemand die op zoek is naar informatie over deze plant als belangrijkste eigenschap leert? De essentie van bijvoorbeeld het driekleurig viooltje laat zich niet gemakkelijk in één tekst of foto vangen. Dat is ook terug te zien in de verschillende beschrijvingen van dit plantje door de jaren heen. Je kunt het hebben over haar kleur, haar geneeskrachtige werking, over wanneer en hoelang ze leeft (van april tot oktober, meestal eenjarig), waar ze groeit (grazige zandgronden), dat ze ondergrondse uitlopers heeft, een verticale wortelstok, een spoor dat gewoonlijk anderhalf tot drie millimeter voorbij de kalkaanshangsels reikt, dat ze veerspletige tot veerdelige steunblaadjes aan de bladsteelbasis heeft en dat deze langer zijn dan bij het zinkviooltje.

Of dat het de lievelingsbloem van mijn moeder is.

— ANNE GEENE

Caltha palustris

Gewone dotterbloem — *Caltha palustris* subsp. *palustris* (5)

Convallaria majalis

Lelietje-van-dalen — *Convallaria majalis* (6)

Epilobium angustifolium

Wilgenroosje — *Chamaenerion angustifolium* (7)

Erica Tetralix

Gewonedophei — *Erica tetralix* (8)

Lidsteng — *Hippuris vulgaris* (11)

Witte klaverzuuring — *Oxalis acetosella* (9)

Akkerwinde — *Convolvulus arvensis* (13)

Waterviooler — *Hottonia palustris* (12)

Register

Hier staan in alfabetische volgorde alle actuele wetenschappelijke en Nederlandse soortnamen van de op de 2240 gekleurde platen afgebeelde planten. De Romeinse cijfers (van I tot XXVIII) verwijzen naar het deel van de originele *Flora Batava* waarin de plant staat afgebeeld. De Arabische cijfers (van 1 tot 2240) verwijzen naar het plaatnummer. Gebruik het plaatnummer om de plant snel in dit boek terug te vinden.

Huidige wetenschappelijke namen

- Abortiporus biennis* Deel XIV, plaat 1095; XXIV, 1895
Abutilon theophrasti XXVI, 2050
Acer campestre XV, 1166
Acer pseudoplatanus IV, 300
Achillea millefolium III, 224
Achillea nobilis IX, 673
Achillea ptarmica III, 180
Acmella decumbens XXVI, 2017
Aconitum lycoctonum XXII, 1684
Aconitum napellus XI, 878
Acorus calamus VII, 528
Actaea spicata XVII, 1321
Adiantum capillus-veneris XII, 890
Adonis aestivalis XII, 883; XXI, 1626
Adoxa moschatellina I, 25
Aegagropila linnaei XXIII, 1778; XXIII, 1779
Aegilops cylindrica XX, 1533
Aegopodium podagraria V, 373
Aesculus hippocastanum XII, 929
Aethusa cynapium I, 24
Agaricales spec. XXI, 1665; XXII, 1695; XXII, 1760; XXVII, 2144; XXVIII, 2182
Agaricus campestris X, 735
Agaricus silvicola XXI, 1640
Agrimonia eupatoria I, 37
Agrimonia procera XVII, 1346
Agrocybe dura XXI, 1675
Agrocybe erebia XXVI, 2080
Agrocybe erebia XXII, 1710
Agrocybe praecox XXVII, 2096; XXVIII, 2186
Agrostemma githago III, 197
Agrostis capillaris VI, 407
Agrostis scabra XXVI, 2002
Agrostis spec. VI, 406
Agrostis stolonifera XVI, 1209
Aira caryophyllea VI, 456
Aira praecox VII, 491
Ajuga chamaepitys XVIII, 1402
Ajuga reptans I, 16; XX, 1591
Alchemilla glabra VII, 552
Aleuria aurantia XXI, 1610
Alisma
 (*gramineum* of *lanceolatum*) IV, 283
Alisma plantago-aquatica IV, 247
Alliaria petiolata VI, 419
Allium carinatum XX, 1598
Allium oleraceum IX, 716
Allium schoenoprasum X, 792; XII, 912
Allium scorodoprasum XIX, 1502
Allium ursinum XI, 812
Allium vineale II, 113
Alnus glutinosa IV, 305
Alnus incana XIX, 1518
Alopecurus aequalis XXIII, 1818
Alopecurus bulbosus II, 91
Alopecurus geniculatus VI, 402
Alopecurus geniculatus XXIV, 1843
Alopecurus myosuroides VII, 546
Alopecurus pratensis VI, 416
Alopecurus rendlei XXI, 1679
Althaea officinalis IV, 278
Alyssum alyssoides V, 384
Amanita citrina X, 738; XX, 1584
Amanita excelsa XXVI, 2060
Amanita fulva X, 784
Amanita gemmata XXIII, 1804
Amanita muscaria VII, 495
Amanita pantherina XVIII, 1380
Amanita phalloides XI, 829
Amanita porphyria XXV, 1989
Amanita rubescens X, 765
Amanita spec. XVIII, 1400
Amanita vaginata XXVIII, 2212
Amaranthus albus XXIII, 1782
Amaranthus blitum IX, 719
Amaranthus crispus XXVI, 2058
Amaranthus retroflexus XV, 1172
Amaranthus viridis XXIII, 1781
Amblystegium serpens XII, 938; XII, 939
Ambrosia artemisiifolia XX, 1552
Ambrosia trifida XXII, 1706; XXII, 1707
Amelanchier lamarckii XIV, 1096
Amelanchier ovalis XIX, 1451
Ammi majus XVI, 1273
Amsinckia lycopsoides XX, 1532
Amsinckia micrantha XXII, 1743
Anacamptis morio VII, 485
Anacamptis pyramidalis XIV, 1058
Anacyclus clavatus XXVII, 2110
Anagallis arvensis subsp. *arvensis* I, 3
Anagallis arvensis subsp. *foemina* XVI, 1248
Anagallis tenella XIII, 1028
Anaptychia ciliaris IX, 710
Anchusa arvensis II, 92
Anchusa officinalis IX, 647
Andromeda polifolia V, 378
Anemone apennina XIV, 1041
Anemone nemorosa IV, 248; XVIII, 1361
Anemone ranunculoides VI, 460
Angelica sylvestris IV, 311
Anisantha diandra XXVIII, 2230
Anisantha sterilis I, 41
Anisantha tectorum XIII, 1005
Annulohypoxylon
 multiforme XXVIII, 2163
Antennaria dioica VIII, 589
Anthemis arvensis VIII, 565
Anthemis austriaca XXIII, 1761
Anthemis cotula IV, 284
Anthemis ruthenica XX, 1561
Anthemis tinctoria IV, 299
Anthericum liliago XVII, 1328
Anthoxanthum aristatum XIV, 1084
Anthoxanthum nitens III, 170
Anthoxanthum odoratum II, 111
Anthriscus caucalis IV, 258
Anthriscus cerefolium V, 392
Anthriscus sylvestris V, 393
Anthyllis vulneraria III, 190
Antrodia serialis XXVIII, 2176
Apera spica-venti II, 151
Aphanes spec. VII, 553
Apium graveolens IV, 268
Aquilegia vulgaris XX, 1576
Arabidopsis thaliana V, 385
Arabis alpina sunsp.
 caucasica XVIII, 1391
Arabis hirsuta subsp. *hirsuta* XIII, 1018
Arctium lappa IV, 254
Arctium minus XX, 1587; XX, 1588
Arctium tomentosum XIII, 1016
Arcyria denudata XXV, 1945
Arcyria obvelata XXVII, 2088
Arenaria serpyllifolia VII, 548
Aristolochia clematitis II, 160
Armeria maritima III, 174
Armillaria mellea X, 775
Armillaria ostoyae XI, 815
Armoracia rusticana IV, 303
Arnica montana VI, 410
Arnoseris minima VIII, 574
Arrhenatherum elatius
 subsp. *elatius* XIII, 983
Artemisia absinthium VIII, 585
Artemisia annua XXII, 1697
Artemisia biennis XXII, 1702
Artemisia campestris
 subsp. *campestris* XIII, 993
Artemisia campestris
 subsp. *maritima* XXV, 1927
Artemisia longifolia XXVI, 2026
Artemisia ludoviciana XXVI, 2018
Artemisia maritima VI, 444; XI, 833
Artemisia vulgaris V, 334; XIX, 1501
Arum italicum XIII, 1001
Arum maculatum XIV, 1052; XIV, 1104

<i>Asarum europaeum</i>	XII, 904	<i>Betula pendula</i>	VI, 430	<i>Bryum warneum</i>	XVII, 1284
<i>Asclepias syriaca</i>	XIII, 1031	<i>Bidens cernua</i>	III, 184; XX, 1578	<i>Bulgaria inquinans</i>	XI, 814
<i>Ascocoryne sarcooides</i> s.l.	XIV, 1075	<i>Bidens connata</i>	XXV, 1957	<i>Bunias orientalis</i>	XVIII, 1366
<i>Ascomycetes</i> spec.	XI, 855; XXVII, 2122; XXVIII, 2227	<i>Bidens tripartita</i>	VI, 409	<i>Bunium bulbocastanum</i>	XI, 811
<i>Ascophyllum nodosum</i>	VIII, 613	<i>Bifora radians</i>	XXI, 1657	<i>Bupleurum gerardii</i>	XXIV, 1892
<i>Asparagus officinalis</i> subsp. <i>officinalis</i>	II, 155	<i>Bjerkandera adusta</i>	XXVI, 2040	<i>Bupleurum rotundifolium</i>	XIX, 1491
<i>Asparagus officinalis</i> subsp. <i>prostratus</i>	XV, 1123	<i>Blackstonia perfoliata</i> subsp. <i>perfoliata</i>	XXII, 1728	<i>Bupleurum tenuissimum</i>	XVII, 1287
<i>Asperugo procumbens</i>	II, 153	<i>Blackstonia perfoliata</i> subsp. <i>serotina</i>	XIV, 1088	<i>Butomus umbellatus</i>	IV, 287
<i>Asphodelus tenuifolius</i>	XXV, 1952	<i>Blitum bonus-henricus</i>	XVIII, 1373	<i>Butyriboletus</i> <i>appendiculatus</i>	XXVI, 2056
<i>Asplenium adiantum-nigrum</i>	XII, 885	<i>Blitum nuttallianum</i>	XXVIII, 2234	<i>Buxbaumia aphylla</i>	XII, 945
<i>Asplenium ruta-muraria</i>	I, 60	<i>Blýsmus compressus</i>	IX, 651	<i>Byssomerulius corium</i>	XXVI, 2031
<i>Asplenium scolopendrium</i>	XI, 864	<i>Bolboschoenus maritimus</i> s.str.	VII, 521	<i>Cakile maritima</i>	II, 87
<i>Asplenium trichomanes</i>	X, 779	<i>Boletaceae</i> spec.	XIX, 1495	<i>Calamagrostis arenaria</i>	VIII, 587
<i>Asterophora lycoperdoides</i>	XXII, 1730	<i>Boletopsis leucomelaena</i>	XXVI, 2013	<i>Calamagrostis canescens</i>	XIII, 1033
<i>Asterophora parasitica</i>	XXIV, 1860	<i>Boletus edulis</i>	X, 739	<i>Calamagrostis cf. canescens</i>	XIII, 1037
<i>Astraeus hygrometricus</i>	XV, 1180	<i>Boltonia asteroides</i>	XXVI, 2034	<i>Calamagrostis epigejos</i>	XIII, 1032
<i>Astragalus glycyphyllos</i>	XI, 842	<i>Borago officinalis</i>	XII, 889	<i>Calamagrostis</i> <i>pseudophragmites</i>	XXV, 1922
<i>Athyrium filix-femina</i>	XII, 918	<i>Botrychium lunaria</i>	XII, 917	<i>Calamagrostis stricta</i>	XIX, 1498
<i>Atrichum undulatum</i>	VIII, 629	<i>Bovista nigrescens</i>	XXV, 1930	<i>Calamagrostis</i> × <i>calammophila</i>	XVII, 1343
<i>Atriplex laciniata</i>	IV, 280	<i>Bovista plumbea</i>	XXV, 1930	<i>Calendula arvensis</i>	XXVI, 2044
<i>Atriplex littoralis</i>	V, 352	<i>Brachypodium pinnatum</i>	XIX, 1468	<i>Calepina irregularis</i>	XVIII, 1371
<i>Atriplex pedunculata</i>	XIX, 1517	<i>Brachypodium sylvaticum</i>	XV, 1169	<i>Calicium viride</i>	XII, 934
<i>Atriplex portulacoides</i>	XVII, 1341	<i>Brachythecium albicans</i>	XI, 854	<i>Calla palustris</i>	XI, 834
<i>Atriplex prostrata</i>	VII, 523	<i>Brachythecium rutabulum</i>	X, 724	<i>Calliergon cordifolium</i>	XVI, 1239
<i>Atriplex prostrata</i>	XVIII, 1378	<i>Brassica elongata</i> subsp. <i>integrifolia</i>	XXII, 1723	<i>Calliergon giganteum</i>	XIII, 1024
<i>Atriplex prostrata</i>	XVIII, 1382	<i>Brassica napus</i>	IV, 314	<i>Calliergonella cuspidata</i>	XIII, 990
<i>Atropa belladonna</i>	XI, 853	<i>Brassica nigra</i>	IV, 250	cf. <i>Calliergonella cuspidata</i>	XI, 854
<i>Aulacomnium androgynum</i>	X, 734	<i>Brefeldia maxima</i>	XXVII, 2088	<i>Callitriche brutia</i>	XIII, 1020
<i>Aulacomnium palustre</i>	XV, 1184	<i>Briza media</i>	IV, 256	<i>Callitriche hermaphroditica</i>	X, 786
<i>Auricularia auricula-judae</i>	XIX, 1465	<i>Briza minor</i>	XXIV, 1907	<i>Callitriche obtusangula</i>	VIII, 591
<i>Auriscalpium vulgare</i>	XV, 1170	<i>Bromopsis erecta</i>	XX, 1548	<i>Callitriche platycarpa</i>	XIII, 998
<i>Avena fatua</i>	VIII, 561; XIX, 1503	<i>Bromopsis inermis</i>	XIX, 1472	<i>Calluna vulgaris</i>	VIII, 597
<i>Avena nuda</i>	XXVIII, 2226	<i>Bromus arvensis</i>	XV, 1199; XXIV, 1912	<i>Calocybe carnea</i>	XXV, 1971
<i>Avena spec.</i>	XIX, 1487	<i>Bromus hordeaceus</i>	VIII, 592	<i>Calocybe gambosa</i>	XIX, 1494
<i>Avena sterilis</i>	XXVII, 2098	<i>Bromus racemosus</i>	VII, 482; XVI, 1219	<i>Calocybe ionides</i>	XXVI, 2037
<i>Avena strigosa</i>	XVI, 1258	<i>Bromus secalinus</i>	X, 791; XIX, 1452	<i>Caltha palustris</i> subsp. <i>palustris</i>	I, 5
<i>Avenella flexuosa</i>	III, 211	<i>Bromus squarrosus</i>	XXIII, 1767; XXIV, 1872	<i>Calvatia excipuliforme</i>	IX, 715
<i>Avenula pubescens</i>	XIII, 994	<i>Bryonia dioica</i>	II, 140	<i>Calvatia gigantea</i>	IX, 720
<i>Axyris amaranthoides</i>	XXVI, 2022	<i>Bryum algovicum</i>	XVII, 1299	<i>Calvatia utrififormis</i>	IX, 715
<i>Azolla filiculoides</i>	XXIV, 1908	<i>Bryum alpinum</i>	XVII, 1354	<i>Calyptella capula</i>	XXVI, 2010
<i>Badhamia utricularis</i>	XXV, 1923	<i>Bryum archangelicum</i>	XVI, 1259; XVII, 1324	<i>Calyptella capula</i> s.l.	XXVI, 2076
<i>Ballota nigra</i> subsp. <i>meridionalis</i>	III, 234	<i>Bryum argenteum</i>	XVI, 1244	<i>Camelina sativa</i> subsp. <i>alyssum</i>	VIII, 579
<i>Bankera fuligineoalba</i>	XXVI, 2028	<i>Bryum caespiticium</i>	XVII, 1359	<i>Camelina sativa</i> spec. <i>sativa</i>	XVIII, 1376
<i>Bankera fuligineoatra</i>	XX, 1540	<i>Bryum cf. creberrimum</i>	XVII, 1309	<i>Camelina spec.</i>	XXII, 1753
<i>Barbarea stricta</i>	XIII, 1013	<i>Bryum dichotomum</i>	XVII, 1349	<i>Campanula glomerata</i>	X, 798
<i>Barbarea verna</i>	XV, 1176	<i>Bryum intermedium</i>	XVII, 1304	<i>Campanula latifolia</i>	XVIII, 1393
<i>Barbarea vulgaris</i>	VI, 450	<i>Bryum knowltonii</i>	XVII, 1289	<i>Campanula persicifolia</i>	III, 203; X, 737
<i>Barbula unguiculata</i>	XV, 1154	<i>Bryum marratii</i>	XVI, 1274	<i>Campanula rapunculoides</i>	XV, 1187
<i>Bartramia pomiformis</i>	XI, 858	<i>Bryum neodamense</i>	XVII, 1344	<i>Campanula rapunculus</i>	XV, 1162
<i>Bassia hirsuta</i>	V, 351	<i>Bryum pallens</i>	XVI, 1269; XVII, 1319	<i>Campanula rotundifolia</i>	IV, 281
<i>Bellis perennis</i>	I, 19	<i>Bryum pallescens</i>	XVIII, 1369	<i>Campanula trachelium</i>	X, 797
<i>Berberis vulgaris</i>	III, 175	<i>Bryum pseudotriquetrum</i>	XVII, 1334; XVII, 1339	<i>Campylium stellatum</i>	XI, 850
<i>Berteroa incana</i>	XVII, 1282	<i>Bryum radiculosum</i>	XVI, 1264	<i>Cantharellula umbonata</i>	XXIII, 1814
<i>Berula erecta</i>	VIII, 567	<i>Bryum rubens</i>	XVII, 1329	<i>Cantharellus</i> <i>tubaeformis</i>	XX, 1525; XXIII, 1824
<i>Beta macrocarpa</i>	XXVII, 2105	<i>Bryum torquescens</i>	XVII, 1314	<i>Capsella bursa-pastoris</i>	II, 137
<i>Beta vulgaris</i> subsp. <i>maritima</i>	III, 233	<i>Bryum turbinatum</i>	XVIII, 1364		
<i>Betonica officinalis</i>	XI, 828	<i>Bryum uliginosum</i>	XVII, 1294		

Lannoo

KB } nationale
bibliotheek

www.lannoo.com

www.kb.nl

Bezoek www.kb.nl/flora-batava om de volledige *Flora Batava* met alle tekst en afbeeldingen op groot formaat digitaal te raadplegen.

Registreer u op de website van Lannoo en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Cover (vooraan) Gele plomp – I, 56; (achteraan, van links naar rechts en van boven naar onderen) Roodsteelfluweelboleet s.l. – XII, 899; Wegdistel – II, 99; Grote klaproos – IV, 293; Grote weegbree – IV, 262; Slangenwortel – XI, 834; Rietorchis – I, 20; Waterscheerling – IV, 252; Geschubde inktzwam – VIII, 590; Witte waterlelie – VII, 539; Grove den – XIV, 1048

Hoofdredactie Esther van Gelder en Norbert Peeters

Vormgeving Studio Lannoo i.s.m. Keppie & Keppie

Beeldcredits Beeldstudio, KB Den Haag (tenzij anders vermeld)

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, België, 2023

en KB, nationale bibliotheek, Den Haag, Nederland

D/2023/45/189

ISBN 978 94 014 8666 8

NUR 428/680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.